

Willem Frijhoff

Historisch erfgoed

De Sint-Walburgiskerk in Zutphen

Hoewel de Sint-Janskerk van Zutphen de kerk is waar Willem Frijhoff is gedoopt, heeft de Sint-Walburgiskerk voor hem als historicus een veel rijkere betekenis, zowel in zijn persoonlijke beleving als in zijn historische praktijk. In dit artikel gaat hij in op cruciale rol die historisch erfgoed in de belevingswereld van een lokale gemeenschap kan spelen, en op de betekenisveranderingen die daarin kunnen optreden, ofwel doordat het erfgoed zelf andere functies krijgt, of juist omdat het op een andere manier wordt toegeëigend.

Vraag een vakhistoricus naar een verhaal over zijn relatie met historisch erfgoed en tien tegen een dat hij met iets enorm ingewikkelds komt of een methodologisch hoogstandje verzint. Hij wil laten zien dat hij begrijpt hoe complex geschiedenis is, dat theorie ertoe doet en dat hij zijn vak beheerst, zelfs als het niet om een *double-blind refereed* artikel in een Engelstalig toptijdschrift gaat. Dat was ook mijn eerste reactie op de vraag van Groniek om een bijdrage over historisch erfgoed. Moest het materieel zijn? Immaterieel? Authentiek, of juist *invented*? Een abstracte of concrete aanpak? Een theoretische of ervaringsnabije behandeling? Maar toen de redactie zei: 'Betrek vooral de rol erbij die zulk historisch erfgoed in je eigen onderzoek of persoonlijke leven speelt, en toon iets van je fascinatie', veranderde mijn insteek. Het maakte een denkproces los waar ik eigenlijk nog niet uit ben. Waarom? Ten eerste omdat persoonlijke ervaring en historische analyse op gespannen voet met elkaar staan, want de ervaring stuurt de waarneming bijna ongemerkt, en waarneming en interpretatie zitten elkaar bovendien soms in de weg. En ten tweede omdat de notie 'historisch erfgoed' er nog een probleem aan toevoegt. Want wat is historisch erfgoed voor een historicus? Je zou denken dat als iemand iets met historisch erfgoed heeft, het wel de historicus zelf moet zijn. Het maakt immers deel

uit van zijn vak en vormt zelfs de basis van zijn onderzoek.

Maar erfgoed is altijd iets wat door een concrete groep of gemeenschap wordt toegeëigend en het is helemaal niet zeker dat de vakhistoricus de beste vertolker van dat groepsgevoel is, zelfs niet als hij er zelf in deelt. Sterker nog, wat de professionele historicus belangrijk vindt, heeft vaak veel vertaalslagen nodig wil het door een bredere groep mensen als wezenlijk voor hun historisch besef worden geaccepteerd. We zien dat al aan de fricties tussen erfgoedsspecialisten en professionele historici. Duidelijker blijkt het nog uit de spanningsverhouding die vaak bestaat tussen aan de ene kant zorgvuldig erfgoedbeheer door de verantwoordelijke overheden en aan de andere kant het onbegrip van de politici (en vaak diezelfde overheid) die erfgoed en geschiedenis zeggen te koesteren voor de nationale (of lokale, regionale, Europese) identiteit maar de voorwaarden voor het behoud en de ontwikkeling daarvan onbekommerd overboord gooien. Niet alle erfgoed is per definitie collectief. Je hebt natuurlijk ook je persoonlijke levensgeschiedenis. Die speelt zich wel steeds af binnen een familie of groep van geestverwanten, vakgenoten of medeburgers die de context van je ervaring bepalen, maar blijft toch een historische ervaring vanuit een persoonlijke toe-eigening van de wereld om je heen. Ze wordt gevormd door de manier waarop je zelf in het leven staat en daarmee omgaat, vrijwillig of onder de zachte dwang van je omgeving of de omstandigheden. Om die persoonlijke toe-eigening gaat het in deze korte bespiegeling.

Een historicus kan op allerlei manieren met historisch erfgoed omgaan: als een zakelijke analist, een deskundige vakgenoot, een geïnteresseerde burger, een actieve gebruiker of een persoonlijk betrokkene. Wie echt gefascineerd is, zal proberen bij de analyse en toe-eigening van historisch erfgoed alle registers tegelijk open te trekken, en dat beperkt de keus. Mijn persoonlijk object van fascinatie is de hoofdkerk van mijn geboortestad Zutphen, de Sint-Walburgiskerk, een van de top-100 Nederlandse UNESCO-monumenten. Als zakelijke analist had ik – als het om een kerk moet gaan – net zo goed de Martinikerk in Groningen, de Lebuinus in Deventer, de Eusebius in Arnhem of de Sint-Stevenskerk in Nijmegen kunnen nemen. En dan blijf ik maar even in de te vaak verwaarloosde oostelijke helft van het land. Die kerken maakten een vergelijkbare ontwikkeling door, elk ervan heeft haar eigen materiële rijkdom en vormt een even zwaar geladen identificatiepunt in haar stad. De toren speelt daarbij vaak nog een eigen rol als herkenningspunt, baken en symbool. Zonder Martinitoren geen Groningen, en elders is het precies zo. De hoofdkerken van oude steden zijn

de ultieme, meest complexe vormen van historisch erfgoed. Het zijn steeds weer herbouwde, bijgewerkte, aangevulde of gerestaureerde palimpsesten waarvan de rijke lokale geschiedenis is af te lezen. Wie, omgekeerd, de moeite neemt zich daarin te verdiepen of zich de nodige vragen te stellen bij de littekens op de oude muren, vloeren en gewelven, kan de lokale geschiedenis ook op zulke hoofdkerken projecteren. Het zijn ankerpunten voor de herinneringscultuur. Niet voor niets is de Laurenskerk in verwoest Rotterdam, na veel discussie, samen met het museum Schielandshuis het enige gebouw dat na de Tweede Wereldoorlog weer werd herbouwd. De stad liet daarmee zien dat ze ondanks haar ongebreidelde moderniseringszucht nog steeds een historisch ankerpunt had, al moest dit tegelijk aan nieuwe ideeën over gemeenschap en identiteit beantwoorden.

De Sint-Walburgistoren en het dak van het hoogkoor gezien van over de stadsmuur. Uit een serie briefkaarten ontworpen door H.P. Berlage, 1926.

Maar toevallig ben ik in Zutphen geboren, en de oudste kerk daar raakt mij heel bijzonder.¹ Het is niet eens mijn eigen kerk, die waarin ik gedoopt ben en jarenlang ter kerke ging. Misschien is dat ook wel logisch, want zulk persoonsgebonden erfgoed staat al gauw te dicht bij je eigen levenservaring om er met de nodige onbevangenheid de semantische rijkdom van te kunnen analyseren. Er is dan onvoldoende afstand om de betekenis van erfgoed

1 Zie voor de historische achtergrond W.Th.M. Frijhoff, e.a., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989, 2003). Over de Sint-Walburgiskerk als bouwwerk, haar muur- en gewelwandschilderingen en haar inventaris: E.H. ter Kuile, *De drie oude kerken van Zutphen* (Bilthoven & Antwerpen 1944); *De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst. Het Kwartier van Zutphen* (’s-Gravenhage 1958) 213-240 en afb. 516-593; Ronald Stenvert, Chris Kolman, Sabine Broekhoven, Ben Olde Meierink en Marc Tenten, *Monumenten in Nederland: Gelderland* (Zwolle 2000) 356-358.

Jaromir op de proef gesteld door de duivel in hondengedaante, prent van Willem van der Worp als illustratie bij het gedicht van A.C.W. Staring, 'Jaromir te Zutphen', ca. 1830.

voor een grotere gemeenschap te zien. In analytischer termen: kerken, vooral oude kerken die in het hart van de gemeenschap staan, een eeuwenlange kerkelijke, burgerlijke, sociale en culturele geschiedenis hebben doorlopen, en met veel geld, gaven en offers tot stand zijn gebracht, zijn pluritemporale, multifunctionele en polysemantische gebouwen die hun complexe rijkdom als vormen van erfgoed niet gemakkelijk prijsgeven. Elke kerk heeft in de loop van de tijd meerdere functies gehad, soms verschillende tegelijk voor uiteenlopende groepen betrokkenen, soms ook functies die in onze ogen tegenstrijdig lijken. Er zijn steeds weer nieuwe

benaderingen, analyses en verhalen over mogelijk, en aan bijna elke oude kerk zijn wel een paar legenden verbonden die laten zien hoe sterk zo'n gebouw op de belevingswereld van de plaatselijke bevolking kan inwerken. In Zutphen is dat bijvoorbeeld de legende van Jaromir, de vastende monnik die in de Librije van de Sint-Walburgiskerk door de duivel in hondengedaante werd bezocht in verband met de verbreking van zijn vastengeloofte. De legende is bijna twee eeuwen geleden door de dichter A.C.W. Staring in de wereld gebracht in het gedicht 'Jaromir te Zutphen' uit zijn Jaromir-cyclus, mede om de fascinerende afdrukken van hondenvoeten in de plavuizen van de Librije te verklaren. Ze is al heel snel geassimileerd als een echte stadssage. Starings poëzie is voor ons niet gemakkelijk te doorgronden en maar weinig lezers en toehoorders kunnen het verhaal met precisie navertellen. Maar die precisie doet er ook niet echt toe, het gaat om het gevoel van betrokkenheid bij die historisch gelaagde tijdruimte die de Librije bij uitstek representeert.²

2 J.A.A.M. Biemans, 'Zutphen: de Librije van de Walburgiskerk', in: *Plaatsen van herinnering. I: Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm* (Amsterdam 2007) 362-372.

Je mag het gerust chauvinisme noemen, feit is dat ik vanaf mijn vroegste herinnering gefascineerd ben door mijn geboortestad. Naar mijn eigen interpretatie ligt mijn wordingsproces als historicus hecht verankerd in de intieme relatie die ik vanaf het begin heb opgebouwd met die stad, zowel in de tijd (haar geschiedenis) als in de ruimte (de gebouwde omgeving, het landschap, de monumenten). Ik ben midden in die stad geboren in een vermoedelijk zestiende-eeuws huis met allerlei latere aanbouw vol onmogelijke hoeken en gaten en met een nog veel oudere, grote kelder eronder die mijn broers en mij eindeloos deed fantaseren. Ik ben in en met die historisch gelaagde bebouwing opgegroeid en heb me haar toegeëigend als levend historisch erfgoed, waarvan de betekenissen mij zowel door het leven van mijzelf, mijn familie en haar directe omgeving als door de stadsgeschiedenis en de meer globale wereld werden aangereikt.

Dat erfgoed zet ons midden in het cruciale proces van herinneren en vergeten.³ Want erfgoed wordt alleen erfgoed als je het je toe-eigent, in de sterke betekenis van het woord, met andere woorden als je het een plaats geeft in het netwerk van je herinneringscultuur. Zo niet, dan verdwijnt het – natuurlijk niet objectief, als voorwerp of bouwwerk, maar als semantisch positief gewaardeerd element van de individuele of collectieve leefwereld. Het wordt betekenisloos, in afwachting van *memory recall*, de hervinding van herinnering. Als semantisch rijke gebouwen met een eeuwenlange looptijd vormen kerken krachtige elementen van de collectieve herinneringscultuur. Ze maken ook bijzondere gevoelens van identiteit in mensen los. Een van de mooiste verhalen uit de geschiedenis, dat ik al jong las en mij altijd heeft gefascineerd, gaat over de kathedraal van Rouaan. Toen een bom in 1944 een van de vier reusachtige pijlers wegsloeg die de centrale, 150 hoge lantaren van die kathedraal schragen, rende de bevolking toe, aldus het verhaal, om haar te schoren en de kerk te redden, ondanks de explosies en het vallende puin in het gebouw en de nachtmerrie van de vernietiging van de oude wijken eromheen. De kathedraal gold en geldt als het symbool bij uitstek van de stedelijke identiteit, onmisbaar voor een volwaardige stadscultuur. Zonder die kathedraal was de stadsgemeenschap in haar vitaliteit en haar toekomstperspectief bedreigd.

Waarom fascineert juist de Sint-Walburgiskerk mij, ooit een protestants bolwerk en symbool van een andere wereld, en niet de dertiende-eeuwse katholieke Sint-Janskerk waarin ik ben gedoopt? Mijn grootvader woonde

3 W. Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011).

in een smalle steeg recht tegenover de ingang van de Nieuwstadskerk (zoals de Sint-Janskerk vroeger werd genoemd), in een bovenhuis waarin ook mijn moeder is geboren. Het was als het ware hun huiskerk, want als het raam openstond konden ze de mis volgen. Ik ben vele honderden malen in die kerk geweest, elke zondag en vaak door de week. Ik was er misdienaar en zong in het koor, en mijn vader was er collectant zoals het een middenstander uit de katholieke minderheid in een IJsselstad betaamde. Maar het is veel minder mijn erfgoed geworden. Niet omdat het gebouw dat niet verdient, want het is een karakteristiek middeleeuws bouwwerk waarvan de 72 meter hoge toren al eeuwen het silhouet van de stad bepaalt.⁴ Koning Lodewijk Napoleon gaf haar in 1809 aan de katholieke parochie terug, en de hervormden waren blij dat ze van die last af waren. Ze werd later neogotisch ingericht, maar vanaf mijn vroegste herinnering was dat alweer verleden tijd. In 1956 werd de kerk weer gewit, het hoofdaltaar gemoderniseerd. Als 'kanjermonument' – een term van staatsecretaris Rick van der Ploeg voor omvangrijke en complexe rijksmonumenten die een grote restauratie behoeven – werd de St.-Janskerk in 2001 met een speciale rijkssubsidie gerestaureerd. Daarbij kwam een reeks muurschilderingen en andere rijkdommen vrij, terwijl bij een opgraving in de nabijheid duizenden brokken gebrandschilderd glas uit de kerkvensters werden gevonden die daar vermoedelijk tijdens de Opstand, toen Zutphen in twintig jaar vijf maal belegerd werd, in veiligheid zijn gebracht en vervolgens zijn vergeten.

In het register van de persoonlijke erfgoedbeleving is dat mijn eigen kerk, en toch heb ik er minder mee dan met de Sint-Walburgiskerk, de Grote Kerk van de stad. Bij de historicus gaat dan een belletje rinkelen. Moet ik me niet afvragen waarom? Is erfgoed niet op de allereerste plaats een zaak van persoonlijke ervaring? Maar die ervaring is kennelijk niet genoeg. Andere dimensies tellen mee. Als je jong bent is daar natuurlijk de aantrekkingskracht van het onbekende, de ontdekking. Die enorme kerk was in die jaren altijd gesloten en permanent in restauratie. Pas jaren later werd ze voor geregeld bezoek opengesteld. Tijdens de dienst mocht je er niet in, en overdag kon je er niet in, ondanks de zichtbare belofte van grote culturele rijkdom die je achter de hoge vensters kon vermoeden en waarvan het rijke beeldhouwwerk aan de buitenkant een voorproefje gaf. Alleen een orgelconcert of een optreden van een koor maakte de kerk later voor buitenstaanders toegankelijk. Tegelijk kreeg ze daarmee een tweede

4 J. Woldring, *Geëerd, gedoogd, verloren en herwonnen. Geschiedenis van de Nieuw stadskerk in Zutphen* (Zutphen 2004).

De Sint-Walburgiskerk en de Droegenapstoren (voormalige stadspoort) gezien van over de stadsmuur, aquarel door Jan de Beijer, 1744 (Stedelijk Museum Zutphen).

functie, die van concertzaal.

Maar mijn toe-eigening van de kerk als historisch erfgoed volgde nog andere wegen. Vanuit ruimtelijk perspectief was de hoofdkerk van de stad vanaf het begin een dominant bouwwerk in mijn leefomgeving. Ze staat op het centrale plein, domineert door haar massa zowel de bebouwde omgeving als het stadsprofiel en belichaamt in haar bouwgeschiedenis heel de ontwikkeling van de stad, met al haar wisselvalligheden. Ze werd gebouwd als grafelijke basiliek in de elfde eeuw (maar wellicht stond er al eerder een houten kerkje), volledig herbouwd als kapittel- en parochiekerk in de dertiende eeuw, en in de loop van de volgende eeuwen telkens

weer uitgebreid, tot en met de aanbouw van de Librije in 1563-1565 (die mij de eerste liefde voor het manuscript en oude boek bijbracht). Voegen we daar nog de veranderingen in de structuur en het meubilair van de kerk aan toe, het stramien van de eeuwenoude grafstenen en hun hergebruik, de vernielingen door blikseminslag, brand en oorlogsgeweld, de verandering van religie in 1591 en kortstondig opnieuw tijdens de Franse bezetting in 1672-74, dan zal duidelijk zijn dat de Sint-Walburgiskerk voor een jongeman die van geschiedenis en van zijn woonplaats houdt het ideale projectiepunt van zijn historische belangstelling was, het herkenningspunt van historische diepte en de kapstok waaraan de geschiedenis van de stad kon worden opgehangen. In het exemplaar van mijn allereerste wandelgids door de kerk ligt een hele reeks briefjes met aantekeningen die ik ter plaatse maakte over de muur- en gewelofschilderingen, uittreksels uit architectuurgidsen, verwijzingen naar literatuur en enkele krantenknipsels. Zo kreeg langzamerhand mijn wetenschappelijke benadering vorm en werd de kerk als sprekende getuige van de geschiedenis van de lokale gemeenschap

voor mij een vorm van historisch erfgoed. Recent onderzoek naar de oudste geschiedenis van de stad, haar ietwat mysterieuze koningspalts, het bestuurscentrum en haar kerk op het centrale plein 's-Gravenhof, gevolgd door heftige debatten tussen de specialisten, heeft dat alles weer verrijkt en genuanceerd en de fascinatie verhevigd.⁵

Die historische ervaring wordt krachtig ondersteund door de esthetische dimensie. Historisch erfgoed heeft voor de betrokkene altijd een esthetische belevingswaarde, ook als die voor derden objectief maar gering is. De Sint-Walburgiskerk is geen majestueuze kathedraal, naar een samenhangend, geniaal ontwerp gebouwd, maar het is wel een groot, complex bouwwerk met een boeiende afwisseling van volumes en fijn beeldhouwwerk, een massieve klokkentoren, een ranke dakruiter op het hoogkoor, gebeeldhouwde balustrades en pinakels, en een veelheid van aparte daken op de verschillende onderdelen van de kerk. Vooral gezien van over de goed bewaarde stadsmuur biedt de Sint-Walburgiskerk een uiterst schilderachtige aanblik. Die wordt ook al eeuwen door tekenaars en schilders gehonoreerd. Voor de lokale erfgoedgemeenschap is zo'n polysemantische kerk altijd groot, oud en mooi, maar ieder kan zich daarbij iets anders voorstellen. Bekleed met een veelheid aan waarden en betekenissen wordt ze op die manier een cultureel en mentaal ijkpunt waar de hele stad zich in spiegelt.

In de stedelijke belevingswereld zijn de kerktorens misschien nog wel belangrijker dan de kerkgebouwen zelf: wacht- en uitkijkplaatsen voor de middeleeuwse stadsbestuurder (maar in Zutphen werd de torenwacht pas in 1919 opgeheven!), bakens voor de vroegmoderne kerkganger die op het klokgelui wachtte voor uurslag en kerkdienst, fallische symbolen voor de ontvuchterde 21ste-eeuwer, maar onveranderlijk ook iconen van de stad zelf. Zutphen noemde zich al in de late middeleeuwen *Zutphania turrita*, de veelgetorende stad, en in verhouding tot andere stadspanorama's geldt dat nog steeds.⁶ De toren van de Sint-Walburgiskerk was in ieder geval de trots van de stad. De hoge naaldspits brandde in 1600 door bliksemingslag af, maar ze was nog lang op een oud fresco in de Vleeshal te zien. Die spits

- 5 Zie hiervoor W. Frijhoff, M. Groothedde en Chr. te Strake, *Historische Atlas van Zutphen. Torenstad aan Berkel en IJssel* (Nijmegen 2011).
- 6 J.C. Schultz Jacobi, 'Zutphania turrita', *De Navorscher* 6 (1856) 6-9; C.O.A. Schim-melpenninck van der Oije, 'Kerk in stad in beeld: de Sint-Walburgiskerk en het prospect van Zutphen', in: M. Groothedde, G.E. Hartman, M.R. Hermans, et alii, red., *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk* (Zutphen 1999) 266-276.

was waarschijnlijk hoger dan de Utrechtse Domtoren, waartegen Moderne Devoot Geert Groote rond 1380 zijn vlammende protestschrift *Contra magna edificia superflua [...] principaliter contra turrim Trajectensem* schreef.⁷ De Zutphense magistraat achtte investering in een nieuwe torenbekroning echter geen geldverspilling – al was het inderdaad pure luxe, want de klokken hingen in het stenen onderstel van de toren, niet in de bekroning. In 1638 was de nieuwe peperbusbekroning in renaissancestijl klaar, mogelijk naar ontwerp van stadstimmermeester Emond Hellenraet.⁸ Die had ook de speeltoren op het stadswijnhuis ontworpen ten behoeve van het klokkenspel dat in 1647 werd afgeleverd door de gebroeders François en Pierre Hemony, die twintig jaar lang hun bedrijf in een voormalig Zutphens klooster hadden alvorens zij naar Amsterdam vertrokken.⁹ Op 7 april 1945 blies de Duitse bezetter de traptoren aan de voorkant van de massieve Walburgistoren op om de oprukkende bevrijders te beletten die als uitkijkpost te gebruiken; ook het torengewelf, een deel van de noorderzijbeuk en vrijwel alle vensters werden vernield.¹⁰ Tijdens de restauratie wachtte de zwaar beschadigde kerk nog een nieuwe ramp. Bij herstelwerkzaamheden op 30 maart 1948 raakte de torenbekroning in brand. De spits viel in vlammen naar beneden. Na jarenlange discussie, een prijsvraag met een winnaar wiens ontwerp nooit is uitgevoerd, en het uiteindelijke besluit om de toren in zijn meest recente uiterlijk, dus met het sinds enkele eeuwen vertrouwde peperbussilhouet, te herstellen, werd de nieuwe spits op 5 mei 1970 definitief opgeleverd. Tot die tijd bepaalde de geknotte toren het stads panorama.

Ik was nog geen zes jaar oud maar ik herinner mij nog goed dat mijn vader, fotograaf, thuis de jobstijding bracht dat de toren in brand stond. Hij ging er onmiddellijk heen om foto's te maken en ik mocht mee. De in een vonkenregen neerstortende koperen bol van de peperbus staat nog levendig op mijn netvlies, evenals de angst van heel de menigte dat niet alleen de toren maar ook de kerk en het naastgelegen historische stadhuis eraan zouden gaan. Vermoedelijk was het mijn eerste welbewuste en dateerbare persoonlijke ervaring, en het is achteraf gezien opmerkelijk dat

7 R.R. Post, Geert Grootes tractaat 'Contra turrim Trajectensem' teruggevonden (Den Haag 1967); actualisering van Geert Grootes boodschap in: J. Buve, *Contra Turrim: Geert Grote en de kredietcrisis* (Deventer 2009).

8 R. Bennink, Emond Hellenraet, bouwmeester in Zutphen (1620-1660) (afstudeerscriptie Kunstgeschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen, 2010).

9 A. Lehr, *De klokkengieters François en Pieter Hemony* (Asten 1959).

ze het historische erfgoed van de stad betrof. Mijn ervaringswereld kwam daardoor onmiddellijk in het hart van het historische toe-eigeningsproces te staan. Voor mij had die ervaring een dubbele persoonlijke impact, niet alleen vanwege de brand zelf, maar ook omdat die hoogstwaarschijnlijk was veroorzaakt door het herstelwerk van loodgieters aan de torenbekroning. Een van die loodgieters was namelijk een aangetrouwde oom bij wie ik veel over de vloer kwam; hij is de openlijke verdenking de brand door onvoorzichtigheid te hebben veroorzaakt nooit helemaal te boven gekomen. Erfgoed, was de impliciete boodschap, is niet iets wat buiten jou tot stand komt maar het raakt je in het hart van je leefwereld.

Maar concepties van erfgoed veranderen. De naam van de kerk illustreert dat. De Sint-Walburgiskerk was eigenlijk een dubbelkerk. Het koor was van het kapittel, dat de naam van Sint-Walburgis droeg. Walburgis of Walburga, een Engelse bloedverwante van Bonifatius, was abdis van het klooster Heidenheim bij Eichstätt in Beieren. Haar cultus wijst op invloed van rijksgroten – concreet de uit een Beierse familie afkomstige Utrechtse bisschop Burchard (1099-1112) – die de na een brand herbouwde kerk in 1105 herwijdde en ook in Groningen een (in 1627 afgebroken) Walburgiskapel liet bouwen, naast de Martinikerk. Hoofdfeest van de kerk was 1 mei, feest van de Translatie van de relieken van Sint Walburgis en dag van de grootste van de vier jaarmarkten in Zutphen, maar ook een magische datum: denk aan de Walpurgisnacht, het feest van de heksen en boze geesten. Het schip van de kerk was echter bezit van de parochie van de Oude Stad. Het was gewijd aan Onze Lieve Vrouw die de stadspatrones was en waarvan een beeld hoog werd vereerd.¹¹ Op oude prenten komt de kerk dan ook als Onze-Lieve-Vrouwekerk voor, en de kerkmeesters waren die van de parochie. Maar het kapittel domineerde de liturgische kalender en de bezitsverhoudingen zozeer dat Walburgis de overhand kreeg. Onze Lieve Vrouw verdween bij de Reformatie – letterlijk (haar genadebeeld werd vernield en de ex-voto's gestolen) en figuurlijk (als kerkpatrones) – en ook het kapittel werd opgeheven. De kerk werd voortaan neutraal de 'Grote Kerk' genoemd of nog wel de Sint-Walburgiskerk, in de wandeling vaak afglijdend naar Sint-Walburg, Walburgkerk, of nog eenvoudiger de

10 G.E. Hartman, 'De Sint-Walburgiskerk na 1945', in: *Groothedde, De Sint-Walburgiskerk*, 277-290, hier 278.

11 W. Frijhoff, 'Een stadspatrones, een kapittelheilige en twee halve lichamen: Maria, Walburgis en Justus', in: *Groothedde, De Sint-Walburgiskerk*, 189-214.

Walburg. In die vorm heeft ze ook haar naam gegeven aan de historische uitgeverij De Walburg Pers.¹² Na de definitieve verovering van de stad op de Spaanse bezetting door Maurits van Nassau op 30 mei 1591, werd ze een typische stadskerk. De crypte waarin waarschijnlijk de cultus van Sint Walburgis plaatsvond en vermoedelijk ook de hoogvereerde relieken van de Noord-Franse kindheilige Sint Justus werden bewaard, werd geslecht, de kerk werd geëgaliseerd tot wandelruimte en de altaren werden eruit gehaald. Maar de kostbare koperen doopvont uit 1527 vol heiligenfiguren bleef bewaard – toen de kerkmeesters die later aan Frederik Hendrik wilden schenken om er kanonnen tegen Spanje van te gieten, wees de stadhouder dat af met een vroege reactie van erfgoedbehoud: ‘wie die vont niet heeft bewonderd, heeft Zutphen niet gezien’, zou hij volgens de orale traditie hebben gezegd.

Behalve kerkgebouw, wandelruimte, begraafplaats en concertzaal was de kerk ook opslagplaats voor allerlei stedelijke goederen, zoals de brandemmers, de zetel van de leenrichter en de stadstent voor militaire expedities, en op een vaste plaats in de kerk werd brood aan de armen uitgedeeld. De symbolische betekenis van het gebouw als grote stadskerk voor heel de stedelijke bevolking blijkt niet alleen uit de veelheid van sociaal-culturele functies ervan en de relatieve verwaarlozing van de twee andere grote kerken, die soms jaren leegstonden, maar ook uit de rol die de hoofdkerk op kritieke momenten speelde.¹³ Zo ging het bij de ‘plooiërijen’ van februari 1703, de politieke troebelen tussen magistraat en burgerij (vertegenwoordigd door de gemeenslieden) die na de dood van de stadhouder waren uitgebroken. Terwijl de magistraat in het stadhuis vergaderde, riepen de gemeenslieden de hele stad op om zich ’s ochtends klokke acht te verzamelen in de ‘Grote Kerk’ daar recht tegenover, om de regering af te zetten.¹⁴ Zo bleef de ‘Grote Kerk’ de ruimte waar de stad door

12 Bijvoorbeeld in de veelgebruikte gids van koster H.H. Kiezebrink, *Wandeling door de St.-Walburgskerk te Zutphen* (Zutphen 1962); 25 jaar later werd het: *Gids Walburgskerk en Librije* (Zutphen 1987).

13 Zie voor de ontwikkeling van de functies van het kerkgebouw: W. Frijhoff, ‘De Sint-Walburgiskerk in de stedelijke ruimte’, in: Groothedde, *De Sint-Walburgiskerk*, 246-265.

14 A.H. Wertheim-Gijse Weenink, m.m.v. W.F. Wertheim, *Twee woelige jaren in Zutphen: de plooiërijen van 1703 tot 1705* (Zutphen 1977) 19, 42-48; W. Frijhoff, ‘Zutphen: Stadhuis. Burgerij en regenten’, in: *Plaatsen van herinnering. II: Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006) 376-389.

de eeuwen heen bij elke belangrijke gelegenheid collectief haar bestaan herdacht of haar voortbestaan vierde.

Sinds kort is een herwaardering van haar naamgeefster speurbaar. Sint Walburgis is weer terug en wordt weer voluit geschreven, inclusief de *i* en het prefix Sint. Verwijzing naar de heilige heeft in de protestantse wereld niet langer de vanzelfsprekende bijklank van bijgeloof. Het beeldje van Sint Walburgis in het rijk gebeeldhouwde vijftiende-eeuwse Mariaportaal aan de noordzijde is gerestaureerd en weer als heiligenbeeld met boek en abdispenstaf herkenbaar. Dankzij een schenking van de lokale Rotary is in 1992 op het Kerkhof, zuidelijk van de kerk, een levensgroot bronzen standbeeld van 'Sint Walburga' door beeldhouwer Jacques Germans geplaatst. Het beeld is omgeven door alle attributen van haar cultus, in het bijzonder een flesje met de wonderolie die uit haar graf in Eichstätt vloeide maar waarvan we niet weten of ze in Zutphen ooit een rol heeft gespeeld.¹⁵ Een *invented tradition*, met andere woorden, waarvan over enige tijd zal blijken of ze aanslaat in de herinneringscultuur.

Kleinigheden, zulke veranderingen? Zeker, maar in zulke kleine naamscorrecties zien we de verschuivingen in het toe-eigeningsproces van de kerk: een subtiele herwaardering van het middeleeuwse verleden van de kerk, en een afwaardering van de reformatorische fase. Het beeld dat de kerk uitdraagt wordt middeleeuwer, in samenhang met de toeristische promotie van Zutphen en zes andere Hanzesteden aan IJssel en Zwartewater. In de herinneringscultuur van de toekomst kunnen die zich beroepen op venster zeven (de Hanze) van de Canon van Nederland. Dat is tevens het enige canonvenster waarin Oost-Nederland een rol van betekenis speelt.¹⁶ Die nieuwe Hanze-trail bepaalt niet alleen het erfgoedbeleid en de *branding* van die steden, maar ook de omgang met hun herinneringscultuur. Om het in de termen van de actuele memory studies te zeggen: de herinneringspraktijk selecteert op dit moment een her-mediëvalisering van de kerkelijke ruimte

15 H. Holzbauer, *Mittelalterliche Heiligenverehrung: Heilige Walpurgis* (Kevelaer 1972).

16 Zie voor de Hanze in Oost-Nederland: L. Lensen en W.H. Heitling, *De geschiedenis van de Hanze: bloeiperiode langs de IJssel* (Deventer 1990); B. Looper, 'Tussen Den Haag en Hanze: Deventer en Zutphen als zeventiende-eeuwse Hanzesteden', in: *Jaarboek Amstelodamum*, 87 (1995) 155-164; J. Weststrate, *In het kielzog van moderne markten: handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel ca. 1360-1560* (Hilversum 2008); H. Brand en E. Knol, red., *Koggen, kooplieden en kantoren: de Hanze, een praktisch netwerk* (Hilversum, 2009).

en een nog voorzichtige, maar steeds duidelijker herwaardering van de prerectorische waarden die Zutphens hoofdkerk als gebouwde ruimte belichaamt, in haar meubilair, in de gewelf- en muurschilderingen, in de spirituele herduiding van de enorme laatmiddeleeuwse kaarsenkroon, en in de befaamde Librije met haar aan kettingen gelegde boeken die nog door contrareformatorische kerkmeesters werd gebouwd (1561-63).¹⁷

Tegelijk betekent dit dat de ruimte een semantische hersacralisering doormaakt, feitelijk al sinds de achttiende eeuw. De nog multifunctionele ruimte uit de middeleeuwen en het begin van de postreformatische periode wordt nu weer beleefd als een vooral geestelijke ruimte. Behalve voor kerkelijke paraferalia en religieuze of cultureel hoogstaande manifestaties is er nog slechts plaats voor activiteiten die in overeenstemming zijn met de ‘gewijde’ sfeer die aan kerkelijke ruimten wordt toegekend. De kerk is heel nadrukkelijk geen politieke ruimte meer en slechts een commerciële voor zover het belang van de kerk zelf daarmee wordt gediend. Maar zij wordt wel gekaapt voor de met New Age-spiritualiteit verbonden interpretaties en religieuze praktijken waar de ‘antroposofische stad’ Zutphen thans het patent op heeft.¹⁸ Die verschuiving van aandacht voor de kerk als historisch object naar de kerk als locus van culturele praktijken is, denk ik, de hoofdlijn in de evolutie van mijn eigen band met dit historische erfgoed. Ze weerspiegelt tegelijk een bredere, theoretisch gefundeerde ontwikkeling in de omgang met het verleden, en ze illustreert mijn stelling dat historische dynamiek inherent is aan de perceptie van erfgoed.¹⁹

17 K.O. Meinsma, *De Librije te Zutphen* [1902], inl. B. & A.J. Geurts (Zutphen 1988); A.D. Renting & J.T.C. Renting-Kuijpers, *Catalogus van de Librije in de St. Walburgiskerk te Zutphen* (Groningen 2008). Een recente spirituele herduiding van de kaarsenkroon, die vermoedelijk teruggaat tot de veertiende eeuw: A. Bos-Oskam, *De kaarsenkroon van de Sint Walburgiskerk: een Jeruzalemluchter als wegwijzer* (Zutphen 2006).

18 Zie bijvoorbeeld over ‘de vele spirituele ervaringsplekken’ in de kerk: D. van den Dool, *Magie langs de IJsel. Ontdek de verborgen geschiedenis van de Hanzesteden* (Zwolle 2007) 35-39; en over Zutphen als antroposofische stad: Frijhoff, *Historische atlas*, 72-73.

19 W. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007).